
MÉRLEGEN

A MADÁCH-REJTÉLY

András László könyve

A rejtély megfejtésére vállalkozott egy igazán invenciózus író, *András László*. Más szóval van, vagy most már így: volt mit megfejteni, netán van mit folytatni annak, aki esetleg nem ért egyet az író egyébiránt magával ragadó okfejtésével. Ebben a vadonatúj Madách-könyvben nem csupán utalás esik – erős érzékeltetés folyik arról, hogy Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját*, eleddig milyen polarizáltságban és mennyien értékelték két fő szempontból: idealista illetve marxista alapról, és hányan értették félre a költőt és művét az utóbbi, most már több mint egy évszázad alatt. Nyilván *Kántor Lajost* idézi, amikor ezt írja – százéves harc folyik a Tragédiáért, mindenki szeretné kisajátítani, a maga oldalára állítani, ideszámítva a vallásos és a nem vallásos irodalomtörténészeket is. Kritizálták és vitatták eddig jobbról és balról, sőt, szélsőbalról, és nyilván szélsőjobbról is „magukévá akarták tenni”. Vitatták ezernyi érvelés és ellenérvelés, a költő és a mű bizonyos ellentmondásait külön és Madáchot a Tragédiával oda-vissza szembeállítva is. Az ember arra gondolhat, nincs már olyan variáció, amely valamilyen oldalról indulva ne kapott volna teret. És lám, mégis van!

★

Sajátos, miben látja a Madách-rejtélyt *András László*. Felsorolása kétségtelenül tartalmazza mindazoknak a

véleményét, akikkel aztán szenvedélyesen vitába száll. Mi készítetett egy bezárkózott és nem is különösebben tehetséges-értelmes vidéki nemes embert, hogy olyan művet írjon, mint a Tragédia? Igaz-e, hogy a haza sorsa feletti kesergésében írta meg művét? Mit akarhatott a Tragédiával? Írhat-e egy író toronymagasan a saját szellemi színvonalá felett? Ha nem – mégis hogyan? Miként tudott annyi mindent négyezernyolcvan sorba belezsúfolni? Mitől modern ma is az, amit alkotott? Pessimista mű a Tragédia? Vallásos mű vagy legalábbis vallásos jellegű...? És aztán *András László* saját kérdései: „*Miért írt (vagy miért írt volna) a tizenkilenc éves korától bizonyíthatóan vallásellenes Madách Imre vallásos művet? Ha mégsem azt írt, miért tartja mégis az irodalomtörténet, a Madách-kutatás és –következésképpen – a nemzeti köztudat vallásos vagy legalábbis vallásos jellegű műnek Az ember tragédiáját?*” Hát ennyi „mindössze”, amire a rejtély megfejtésekor az író vállalkozott.

De ha igaz az, amit könyve végén ír, hogy ott illik és ott érdemes folytatni, ahol más abbahagyja, és egyben ott is illik abbahagyni, ahol más folytatni tudja – akkor élek ezzel a lehetőséggel és éppen a legutolsó „tényszerű” megállapításánál folytatom.

Képzelnék el egy lenyűgöző apparátussal szó szerint izgalmasan végigvezetett és igazán meggyőző erejű, sőt, sok tekintetben és ponton meglepően új okfejtést, kizárólag (és ez fontos

lesz a továbbiakban!) filozófia-ideológiai történeti alapról. És amikor már mindenki „megkapta a magáét”, amikor már mindenki „verve van” – ahogy mondani szokás – amikor már ízekre szedve Madách élete és a Tragédia, és mindenben (de szó szerint mindenben!) felmutatva a reformkóron nevelkedett liberális, mégis centrista, haladó szellemű, anyagelvű, vallásellenes nemes, és ugyanígy ezzel párhuzamban a Tragédia minden érinthető pontján kifényesítve az igazság – nem vallásos a mű sem, s nem pesszimista, ellenkezőleg, a hegeli dialektika érvényesül teljes történelem-szemléletében és minden módszerében, és persze a szabadsággeszménnyel maga *Rousseau* is helyet kap, meg aztán kitapintható itt *Feuerbach* úr is –, szóval végeredményben minden egységes (az író és műve) és nincs is semmilyen rejtély, következésképpen miről vitatkoztak eddig több mint száz éven át, hiszen talán mégis ez a rejtély megoldása... Nos, akkor András László legyőzött ellenfeleinek(?) megadja a kegyelemdőfést, és leírja, miként halt meg a költő (részben *Harsányi Zsolt* Ember küzdj... című regénye, részben *Morvay Győző* múlt századvégi feltehetően helyszíni kutatásai alapján), miként utasította vissza a gyónást és a szentségek felvételét, és miként állt rá mégis mindcizekre utolsó óráiban a családtagok unszolására. Két dolog lehetséges – az egyik talán elfogadható, a másik kevésbé érthető és meg is kérdőjelezhető. Túl azon, hogy amit imponáns méretű bizonyítékpiramisának legtetéjére gondosan kiegyensúlyozva fölhelyez, mint egy kavicsot, önmagában sem egyéb pusztán „szemfényvesztésnél”. Hiszen ezek a mendemondák és irodalmi feldolgozások végeredményben semmit sem bizonyítanak. Az egyik esetben úgy érezhette András László „hogy ide kell azért még valami annak bizonyítására, hogy meny-

nyire vallásellenes volt Madách...” A másik eshetőség: legyen egy kétséges értékű, vitatható pont műve végén és akkor ez a gyónási „ügy” sem más, mint jóértelmű írói provokáció. Az első eset látszólag szóba sem jöhet, hiszen csupán ennek az egy ténynek (feltehető ténynek) bizonyítására nagyon alapos elemző munkát végzett... És ha mégis gondja van saját erejével-érvelésével? Ha valami – ez hihetetlen! De megmaradva ennél a verzió-nál, mindenképpen viszolygást kelt bennem és túlságosan földhözragadtnak érzem az egészet. Aki ilyen mélyen és sokoldalúan citálja minden életpontján a költőt és mindent megragad, hogy már „menetközben” bizonyítsa a „közismert és régtől bizonyított” tényt, és mégis szinte ezt tartja a legfontosabbnak, erre épít fel úgy szólván mindent, hogy visszafelé vagy lineárisan a műről is bebizonyítsa – nem vallásos alkotás a Tragédia, nos, annak miért szükséges egy ilyen ellenőrizetlen (és ellenőrizhetetlen) pletykával is megtetézni érvelését? Valamiképpen önleleplező ez a megoldás a valóban megragadó, valóságos szellemi izgalmat serkentő és azt ébrentartó mű legvégén. Mint amikor valaki hibátlanul végigeszik egy fényes protokollebédet és a végén, amikor már régen a keblét duzzasztja az a sok elismerő pillantás, ahogy a hallal bánt, ahogy előírászerűen elfogyasztotta (és nem eltolta magától) az őszibarackot is – szóval a legvégén a szalvétába törli az orrát. Röviden: egy ilyen mű befejezéséként nem számít az ember erre a fordulatra.

★

Számos ponton hasonló erőltetettséget és ez utóbbival rokon alapokon mozgó érvelési rendet fedezhet fel az olvasó. Miközben végig arra gondol, ez is egy kisajátítási „per”. És még valami. Hogy az igazán nagy műve-

ket azért is próbálhatja minden tábor magának eltulajdonítani vagy éppen ellenkezőleg, magától eltaszítani, mert az igazán nagy művek rugalmas-ságukkal-nyitottságukkal-korszerűségükkel erre alkalmasak és mindvégig megőrzik minőségeiket. Tehát bármikor újra felfedezhetők és kisajátíthatók. Ilyen mű a Tragédia és ilyen költő (vagy drámaíró – vitatják ezt is eleget: András László szerint ez utóbbi) Madách Imre. A mű értékelései több könyvtárnyi terjedelmet elértek már. A költő valóságos arcát a mai napig rajzolja a történész, az irodalomtörténész, az író, talán még a szociológus is (aki a mai kor költője, mint közismert). Mégis alig távolodtunk el valamit attól a képtől, mely szerint Madách egy apolitikus és beteg, azonfelül szerencsétlen és megcsalt, magába zárkózott „göthös úr” volt, akinck talán véletlenül sikerült egyetlen nagy művet kies magányában alkotni. Ebben a ködoszlatásban az utóbbi évtizedben sokat sikerült változtatni, és ide vág András László műve is, amiért szuperlatívuszokat érdemel.

A bizonyítási rendszerben azonban – mint említettem – tisztázatlan és talán „tisztátalan” elemek is bekerültek, néhány megválaszolásra érdemes kérdőjel kíséretében. Ha nem is újabb száz évig, de mindenképpen vitatható, hogy egyáltalán mit ért az író vallásellenességen, amely pontatlanul-elnagyolva magától értetődően jelenik meg mindenhol a könyv oldalain és mindennel összefüggésben. A vallásellenesség esetleg egyházellenesség, vagy klérusellenesség, esetleg a papság elleni megnyilvánulás? De mi van akkor a szabadgondolkodók hitével, az evangélista-református eszmékkel, amelyek bizonyíthatóan(!) „vallásellenesek”, ha a pápista elveket tekintjük. A könyvben idézett és szinte perdöntőnek kinyomatott *Hit és tudás* című (1896-ban először kinyomatott) verset elemezve a biblia történetének

lírai megformálásával is találkozhatunk; a halál után új élet kezdődött, de a tudás fája ezt a világot beárnyékolta és szertefoszlott a mennyei világ, az ember nem halhatatlan többé. Ami viszont az „credendő bűnel” van összefüggésben és bár mindez lehet (miként az író állítja) a költő tiszta deizmusa, de egy másik nézőpontból lehet paradicsom körüli ősi malór lírai visszfénye is. Mindez kizárólag a vesztély miatt érdemel említést: a túlon túl magabiztos érvelés egy alapjában és credendően, sőt, minden lélegzétvételében és cselekedetében *lírikus alkat* esetében meglehetősen ingoványos talajra kalauzsolhat. Nem dolga a költőnek minden esetben a világnézeti állásfoglalás. A költő „veleszületett szabadsága” sok mindent megenged és a hangulatokat pillanatfelvételné úgy rögzítheti, hogy azok elsősorban művészi értékűknél fogva állják ki az ítéletek és megítélések és persze az idő próbáját. De nem biztos, hogy bizonyítékok bármire is.

Helyesebb lenne egyszer – az elkövetkező száz évben – erős vizsgálat elé emelni ezt az úgynevezett vallásellenességet, mint Madách egyetlen lázadási lehetőségét anyja bigott és erőszakos lénye ellen! Helyes lenne egyszer megtalálni azt az író-műtörténész-pszichológust és invenciózus művészt, aki egzaktan és alkotói beleérzéssel valamennyi elérhető adatot ebben az egy dologban vizsgálva megoldaná a *valódi* „Madách-rejtélyt” – a fiú és az anya kapcsolatának titokzatosnak is minősíthető csomóit, akár egy fantasztikus regénybe illő utólagos és monstre kettős pszichoanalízis segítségével. Ebből az aspektusból szemlélődve és kutatva esetleg kiderülhetne az is, hogy Madách Imre vallásellenessége valóban(!) az egyetlen lázadási tér anyja ellenében! Hogy ez az egyetlen, ami természeténél fogva a lelkiismeret szabadságának territó-

riuma, és mint ilyen, megérdemli a figyelmet. Más kérdés lenne mindez? Aligha. Ha ugyanis hatalmas filozófiai apparátussal bebizonyítja valaki, hogy kizárólag a tudás tette Madáchtot vallásellenessé, akkor joggal elvárható az elkövetkező száz évtől a tudományos és művészi ihletettséget sem nélkülöző lélekanalízis, amely egészen más fordulatot hozhat.

Nevezetesen azt, hogy a valódi kiindulási pont nem a tudás a hit ellenében, hanem a lázadás anyjával szemben; ehhez kellett a tudás, és legvégül mindez a szabad hit miatt történt. Ugye meglepően is fordítható

mindaz, ami Madách továbbra is számos megfajtsra érdemes arcait érinti némi fényvel – vagy némi árnyékkal. Mit akarok ezzel mondani? Miközben tisztelgek az ész és a küzdő szellem előtt, miközben minden pontján elismerem András László művének eredetiségét – arra utalok csupán, milyen további megközelítéseket indíthat el és milyen további kisajátításokat kezdeményezhet mindaz, amit tőle olvasunk és mindaz, amit másoktól előre feltételezhetünk. Az eddigi tapasztalatok nyomán.

A mű tehát forog.

T. PATAKI LÁSZLÓ

★

„Igen jeles mű” – írta Arany János a Madáchnak szóló első levelében *Az ember tragédiájáról*, s ugyanez mondható András László művéről, mert fordulat a Madáchról szóló százhusz évnvi irodalomban.

Az irodalomkritika egzaktóságát a szépíró szuggesztív eszközeivel szolgálja. Mert András szépíró, sőt műfordító is, aki gyakran tudatosabb kapcsolatban áll a művel, mint az alkotás lendületétől elragadott szerző. S hogy könyvét a regényolvasás feszültségével olvastatja, ez csak egyik újítása a Madách-irodalomban. . . Andersennél a gyermek felkiált. „A király meztelen!” – valóban ugyanígy hat Andrásnál a *Hibetetlen* cím annak a fejezetnek az élén, melyben felfedezi, hogy Madáchnak azt az egyetlen írását, melyben maga vall a *Tragédia* kon-

cepciójáról – az *Erdélyi János*hoz intézett levelét – teljességében még eddig egyetlen Madách-kutató sem elemezte. S még több más dokumentum erejű írását sem. Így annak, amit eddig Madách-kutatásnak mondtunk, nagy része nem is kutatás, hanem értelmezés és átértelmezés, magyarázás vagy belemagyarázás.

E felfedezéséhez, valamint alapos okfejtéséhez olykor elképesztően sokrétű ismerettár áll András rendelkezésére: a gondolkodás történetéből Rousseau-tól és Hegeltől Plehanovig és Leninig, a XIX. század természetismeretéből, a magyar politika és irodalom történetének intim részleteiből stb., a világirodalomból és világtörténetből, nem is szólva az alapról, hogy András szinte emlékezetből ismeri a *Tragédia* szövegét. E kiváló tárgyis-

meret (egy szépíró részéről!) ismét olyasmí, amiért elismeréssel kell adoznunk könyvének.

A *Madách-rejtély*: ez a cím Meszterházi Lajos (szerintem legkiválóbb) művét juttatja eszünkbe. A *Prométheusz-rejtély* azonban a mondák ködéből próbál tényeket kiszűrni, míg itt a legutóbbi százhusz év elevenen élő vitájába, kritikákban és színpadi rendezésekben mindmáig tartó viaskodásába hoz friss levegőt András László... Manapság egy „magányos farkas” ilyen műve, mint A *Madách-rejtély*, madáchi belső ösztönzést kíván.

A szerző a rejtély megfejtésére törekszik. Könyvét azzal a feltételezéssel végzi, hogy ha „a gondolkodást csak ott érdemes (és illik) elkezdni, ahol mások már abbahagyták, talán az sem elfogadhatatlan, hogy abbahagyni viszont csak ott érdemes, ahol mások folytatni tudják”. Becsületes elv. Aki kimondta, érdemes rá, hogy a bíráló vitába szálljon vele – akár művének magvát illetően.

Mert mi az, ami András Lászlót könyvének megírására indította? Amint az orosz irodalmárok „mindnyájan Gogol köpenyéből”, úgy az utóbbi század számos magyarja Madách *Tragédiájából* bújt elő. András László is. Ő éppenséggel a Madách-rajongók közé tartozik. S emellett vallástalan. Hogyan lehet összeegyeztetni a kettőt? Ez az a „rejtély”, amit meg akar oldani.

A baj az, hogy az általa joggal kárhoztatott területre téved maga is: talál egy prekoncepciót és ezt húzza rá a *Tragédiára*, sőt Madách egész életművére. „Miért ír egy szilárd természettudományos alapokon álló, meggyőződésesen vallásellenes ember vallásos drámai költeményt?” – kérdi, s ezzel a kérdéssel viaskodik egész könyvén át. Kitűnően cáfolja meg a Madáchról elterjedt sztereotípiákat: „egy liberális középnyemes”, „nincs kialakult filozófiai meggyőződése” stb. – kimondja, hogy Madách nagy magyar

és nagy európai volt. Ám szembeszállva azokkal is, akik akár méltatták, akár támadták a „vallásos” Madáchot, megpróbálva kialakítani a „vallásellenes” Madách képét, közben önmaga szolgáltatja önmaga cáfolatát.

Egyik fő érve a *Hit és tudás* című költemény: mint megállapítja, ezt Madách „a *Belső küzdés* című ciklusban helyezte el”. Nos, azon kívül, hogy Madách filozófiai benső kérdései egybeolvadtak szerelmi és házassági tragédiáiból eredő vívódásaival s hogy e vers utalhat ezekre a küzdelekre is – itt nem hit vagy tudás kibékíthetetlen antagonizmusáról, hanem a hit és tudás közt vergődő ember belső küzdéséről van szó. Eltökélten vallásellenes ember így nem küzd önmagában. András másik visszatérő érve az, hogy az immár írói sikerben fürdő, eszméjét költői képek nélkül kimondó Madách 1862-ben, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalójában ezt mondja: „... a vallás a szívnek költészete”. Tehát nem természettudományosan meghatározott valami, hanem költészet – de hát ki állíthatná azt, hogy Madách, a költő megtagadja, lebecsüli a költészetet? Csupán más dimenzióba helyezi, mint a tudást.

Andrást dicséri, hogy az idézetet nem vágja el, hanem folytatja: „... s a költészet a szívnek vallása. Mi természetesebb, mint hogy e két nem egymásnak fáklyáján gerjessze lelkesülése lángjait. De a vallásnak, hogy e célnak megfelelően, szabadnak kell lennie minden ortodox védelemtől, minden igazhítségű láncolattól...” Tehát a *Tragédia* bizánci és prágai színében lobogó máglyától éppúgy, mint a Madách korában még tenyésző antropomorf képektől. Ezeket iktassa ki „a népszellem örökké alkotó módosítása” – kívánja Madách. Tehát vallásos – a fent vallott értelemben. Nem vallásellenes. Amikor András ezt írja: „Első feltételezésem tehát az, hogy a *Tragédia* nem vallásos vagy vallásos jellegű

mű. Nem isten magasztalására készült, nem is isten létét akarja bizonyítani (vagy tagadni)”, akkor Andrásnak igaz van; de amikor így folytatja: „hanem az embernek az isteneszmével folytatott történelmi küzdelmeiről szól” – ez már nem helytálló. Igen, a *Tragédia* vissza-visszatérő szava a „küzd”. Nem tudom, felfigyelt-e már valaki arra, hogy ugyanazt kívánja Lucifer is (Küzdezt kívánok... 2. szín), és Ádám is (Az ember célja a küzdes maga... 13. szín), mint az Úr (Ember küzdj... 15. szín) – ami nyilvánvalóan a szerzőnek a szereplőkre kivetített benső küzdése.

De mi küzd Madáchban? Csak olvassuk el az első színt: kísérlet a Biblia és a természettudomány összeegyeztetésére: íme a rejtély kulcsa. Hiszen András is elismeri, *Németh G. Bélára* hivatkozva, hogy „Madách nem volt ateista”. Hát dehogyan folytat nála az ember „történelmi küzdelmet az isteneszmével”, dehogyan tesz fel dilemmát: hit *vagy tudás*...

András okfejtésének alaposságával továbbhaladva az általa megkezdett úton, Madách európai nagyságának újabb adatát fedezhetjük fel. Bár hazájában csak száz évvel később kerül sor (hála a politikusok és egyházi vezetők okosságának) „dialógusára”, s még akkor is ezzel a fenntartással „ideológiai téren nem”, ő, Madách az európai kultúra nagy összetevőinek

egymással való egyeztetését már akkor, az ultramontanok és *Erdélyi János* korában megkísérelte. A siker reményében-e?...

S van András könyvének egy hiányossága is: a *Tragédia* négy főszereplője közül az egyiket elbagatellizálja – pedig Éva alakja s a vele kapcsolatos életrajzi elemek szorosan hozzátartoznak a „Madách-rejtély” megoldásához. Míg kitűnően feltárja a történelmi Kepler–Borbála kapcsolatot, drámai kapcsolatukat illetően ugyanúgy átveszi a Madách–Erzsi sztereotípiát, mint ahogy e módszert másoknál kifogásolja. Pedig a publikált és levéltári adatok egyértelműen arra utalnak, hogy Madách Évája (Fráter Erzsébet és a *Tragédia* nőalakja) idősebb Madách Imréné becsvágyó és könyörtelen természetéből formálódott, illetve jutott sorsára. A megjelent Madách-életrajzok forrásainak elemzésével tetten érhető, András bevált módszereit alkalmazva, az öröklődő sablon, s bár *Mohácsi Jenő* regényben, *L. Kiss Ibolya* regényben és dokumentumkötetben, *Székely Júlia* drámában szolgáltatott igazságot szegény Fráter Erzsébetnek – a *Tragédia* Évájának kialakulása máig is feladata a „Madách-rejtély” megfejtésének.

Mindez azonban nem változtat azon, hogy András László könyve *igen jeles mű*. (Szépirodalmi)

RADÓ GYÖRGY